TYBA SEM-V ILE Notes in Marathi

युनिट-१ प्रस्तावना

औद्योगिक अर्थशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती

औद्योगिक अर्थशास्त्र उत्पादन संस्था किंवा संस्थांशी संबंधित आहे.

अॅन्ड्रयूज ने त्याची व्याख्या अशी केली आहे, की "काल्पनिक किंवा आदर्श परिस्थितीत काय घडले पाहिजे यापेक्षा प्रत्यक्षात काय घडते यामध्ये औद्योगिक अर्थशास्त्राला स्वारस्य असेल." ही अर्थशास्त्राची एक विशिष्ट शाखा आहे जी औद्योगिक क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या अशा आर्थिक शक्तींशी व्यापक व्यवहार करते. त्यात बाजारपेठेची रचना, किंमत आणि भौतिक संस्था यांसारख्या बाबींचे व्यापक वर्णन करण्यात आले आहे.

औद्योगिक अर्थशास्त्राच्या तीन मुख्य संकल्पना

बाजारसंरचना- तंत्रज्ञान, व्यवसाय कौशल्य, इनपुट किंमत, मागणी आणि पुरवठा परिस्थिती यांसारख्या चरांचा प्रभाव पडतो

बाजारपेठेचे वर्तन - किंमत धोरण, उत्पादन धोरण, आर्थिक धोरण, संशोधन आणि विकास धोरण, जाहिरात इत्यादी घटकांचा प्रभाव पडतो.

बाजारपेठेतील कामगिरी - बाजारपेठेच्या कामगिरीवर नफा, स्थिरता, विकास दर, तांत्रिक प्रगती इत्यादी घटकांचा प्रभाव पडतो.

खाजगी क्षेत्राचे औद्योगिक प्रोफाइल डब्ल्यू आर आर टी भूमिका, कामगिरी आणि समस्या

औद्योगिक संघटनेकडे अनेक फॉर्म, औपचारिक, अनौपचारिक, एकमेव व्यापार, भागीदारी, संयुक्त शेअर कंपन्या इ.

सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका

सार्वजनिक क्षेत्र आणि भांडवल निर्मिती - तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत भारतीय सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान 60% इतके होते, त्यानंतर ते कोसळले. राष्ट्रीयीकृत बँका, एसबीआय, आयडीबीआय, आयएफसीआय, एसएफसी, एलआयसी, यूटीआय इत्यादी क्षेत्रात सार्वजनिक क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते.

पायाभूत सुविधांचा विकास - जसे की सिंचन, वीज पुरवठा, रस्ते, रेल्वे, दळणवळण सुविधा, मूलभूत आणि प्रमुख उद्योग जसे की सिमेंट, लोखंड आणि पोलाद, तेल आणि पेट्रोलियम. या सगळ्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागला आहे.

TYBA SEM-V IND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

मजबूत औद्योगिक तळ – यामध्ये बांधकाम, वीज, गॅस आणि पाणी पुरवठा यांचा समावेश आहे. उद्योग जसे की, लोखंड आणि पोलाद, अवजड अभियांत्रिकी, कोळसा, अवजड विद्युत यंत्रसामग्री, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू, रसायने आणि औषधे.

स्केलच्या अर्थव्यवस्था – मूलभूत आणि प्रमुख उद्योगांच्या विकासासाठी प्रचंड भांडवली गुंतवणूक आवश्यक आहे. खासगी क्षेत्र एवढी मोठी गुंतवणूक करू शकत नाही, त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र जबाबदारी खांद्यावर घेते. त्याचप्रमाणे मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या कंपनीला खर्चाचे फायदे किंवा अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर मिळते. अशा प्रकारे सार्वजनिक क्षेत्राला मोठ्या आकाराच्या आणि प्रचंड गुंतवणुकीसाठी मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्था लाभते. कालांतराने ते काही हातात उद्योगांच्या एकाग्रतेवर नियंत्रण करते, म्हणजेच ते एकाधिकारशाही शक्तीवर नियंत्रण करते.

प्रादेशिक विषमता दूर करणे – भारत सरकार मागास किंवा अविकसित क्षेत्रात मोठे उद्योग स्थापन करण्याचा प्रयत्न करते, जेणेकरून या क्षेत्रात रोजगार सुधारेल, उत्पन्न वाढते ज्यामुळे या प्रदेशाची बचत आणि गुंतवणूक वाढते.

आयात पर्याय आणि निर्यात प्रोत्साहन – परकीय चलनाची समस्या भारताच्या विकासात एक मोठी अडचण आहे. हा प्रश्न सोडवण्यासाठी सरकार निर्यात उद्योगांना प्रोत्साहन देते आणि आयात पर्यायी उद्योगांना सवलती आणि इतर लाभ देते. उदाहरणार्थ, भेल, हिंदुस्थान अँटिबायोटिक्स लि. एसटीसी इ.

आर्थिक सत्तेची एकाग्रता तपासा – सार्वजनिक क्षेत्र देशातील जनतेच्या कल्याणासाठी नफ्याचा वापर करून आर्थिक शक्तीची एकाग्रता कमी करण्यास मदत करते, पीडीएसच्या माध्यमातून अनुदानित दराने आवश्यक ग्राहकोपयोगी वस्तूंचा पुरवठा, कमी कर्मचाऱ्यांना चांगले वेतन आणि कल्याणकारी योजना स्वीकारण्यास मदत करते

सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी

कमावलेल्या नफ्याबाबत सार्वजनिक क्षेत्राच्या कामगिरीचा अंदाज घेऊ नये, तर वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनात एकूण भर पडते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये झपाट्याने वाढ झाली आहे. पीएसयूची संख्या १९५१ मध्ये ५ वरून २०१५-१६ मध्ये २४४ वर पोहोचली. गुंतवणुकीची रक्कम रु. २०१५-१६ मध्ये २९ कोटी ंची वाढ झाली. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार, कार्यक्षमता, सीएसआर मध्ये झपाट्याने वाढ झाली आहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील समस्या:

किंमत धोरणाच्या सामान्य स्वरूपामुळे गुंतवणुकीवर कमी परतावा

दूरदृष्टीचा अभाव, ढिसाळ व्यवस्थापन आणि अकार्यक्षम ऑपरेशन यामुळे क्षमतेचा कमी वापर.

प्रकल्पांचे नियोजन आणि बांधकाम ाशी संबंधित समस्या

श्रम, कर्मचारी आणि व्यवस्थापनाच्या समस्या

खाजगी क्षेत्र- कामगिरी आणि समस्या

खासगी क्षेत्राची भूमिका आणि कामगिरी:

कार्यक्षमता आणि कार्यक्षमतेत सुधारणा

अधिक जबाबदारी

बाजारपेठेची शिस्त

राजकीय हस्तक्षेप नाही

त्वरित निर्णय घेणे

अधिक चांगल्या सेवा

खासगी क्षेत्रातील समस्या :

मर्यादित स्त्रोत

कर्जाचा बोजा

लोककल्याणाला कमी महत्त्व

एकाधिकारशाही प्रवृत्ती

मूलभूत पायाभूत सुविधांच्या विकासात स्वारस्य नाही

रोजगाराच्या कमी संधी

भांडवल-सखोल तंत्राचा वापर

नफााभिमुख दृष्टिकोन

सहकारी संस्था - वैशिष्ट्ये, प्रकार, गुण आणि गुण

सहकार क्षेत्राची वैशिष्ट्ये :

1 ऐच्छिक सहवास
2 मतांची समानता
3 परस्पर सहकार्य
4 लोकशाही स्थापना
5 आर्थिक उद्देश
6 सेवा हेतू
7 एकत्रित प्रयत्न
8 कायदेशीर अस्तित्व

सहकारी संस्थांचे गुण :

TYBA SEM-VIND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

1 सहकारी संस्थेची सोपी स्थापना
2 अस्तित्वाचे सातत्य (मृत्यू, दिवाळखोरी इ.)
3 संसाधनांचा सामान्य साठा
4 स्वयंशासन
5 सहकार्याची भावना
6 सेवाभिमुख दृष्टिकोन

संसाधनांचा आर्थिक वापर

लोकशाही दृष्टिकोन

विशेषाधिकार, जसे की, इन्कम टॅक्स स्टॅम्प ड्युटीतून सूट इत्यादी.

सहकारी संस्थांचे गुण :

1 सदस्यांमधील वाद
2 सदस्यांच्या विश्वासघाताची समस्या
3 अपुरे भांडवल
4 मर्यादित व्यावसायिक ज्ञान
5 कमी व्यवस्थापकीय क्षमता
6 मोठे गुंतवणूक प्रकल्प हाती घेऊ शकत नाही
7 अपुरी प्रेरणा आणि प्रेरणा
8 व्यावसायिक गोपनीयतेचा अभाव
9 कमी लोकांचा आत्मविश्वास
10 सरकारी हस्तक्षेप

विविधता आणि औद्योगिक संयोजन

विविधता : विसंगत आर्थिक हालचालींवर बिझनेस युनिटने आपल्या कामकाजाचा प्रसार केला आहे. (एल आर अमेयची व्याख्या). रॉबिन्सन ने त्याची व्याख्या अशी केली आहे की, कंपन्यांचा लॅटरल विस्तार त्यांच्या विद्यमान मुख्य उत्पादनांच्या दिशेने, उभ्या एकात्मतेप्रमाणे, पण इतर वेगवेगळ्या किंवा तत्सम उपक्रमांच्या दिशेने.

विविधतेची उद्दिष्टे:

a. अस्तित्व
b. स्थैर्य
c. संसाधनांचा वापर
d. वाढ

विविधतेची कारणे :

a. तंत्रज्ञानाचा विकास

TYBA SEM-VI & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

b. बाजारपेठेचा विकास
c. कंपनीची सद्भावना
d. अतिरिक्त क्षमता

विविधतेचे निर्धारक :

a. नफा
b. स्थैर्य
c. कर प्रोत्साहन

विलीनीकरण आणि अधिग्रहणाचे हेतू

विलीनीकरण : हे दोन किंवा अधिक कंपन्यांच्या एकत्रीकरण किंवा एकत्रीकरणाशी संबंधित आहे. वेगवेगळी मालकी असलेल्या कंपन्या विलीनीकरणाच्या माध्यमातून एकत्रित प्रणालीअंतर्गत येतात. विलीनीकरणाऐवजी 'अधिग्रहण' आणि 'टेकओव्हर' हे शब्दही वापरले जातात.

विलीनीकरणाचे हेतू किंवा उद्दिष्टे :

a. विविधतेसाठी
b. पुरवठा स्रोतांच्या सुरक्षेसाठी
c. स्केलच्या अर्थव्यवस्थेसाठी
d. प्रतिस्पर्ध्यांकडून स्पर्धेला सामोरे जाण्यासाठी
e. चांगल्या व्यवस्थापनासाठी
f. आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी
g. कमी मूल्यांकनाचे फायदे मिळवण्यासाठी
h. एकाधिकारशाही पदासाठी
i. कराचा बोजा पसरवण्यासाठी

युनिट-2 औद्योगिक स्थान आणि प्रादेशिक असमतोलाची समस्या

औद्योगिक स्थानाचे निर्धारक, औद्योगिक स्थानाचा वेबरचा सिद्धान्त सार्जंट फ्लोरेन्सचा स्थानसिद्धान्त उद्योगांचा प्रसार प्रादेशिक असमतोलाची समस्या
अर्थ - विशिष्ट ठिकाणी औद्योगिक युनिट्सचा विचार करण्याची प्रवृत्ती आहे. व्याख्या: प्रोफेसर लोकनाथन म्हणतात, "वेगवेगळ्या तालुक्यांतील विविध उद्योगांचे केंद्रीकरण ज्याला आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून श्रमाचे प्रादेशिक विभाजन म्हणता येईल.
औद्योगिक स्थानाचे निर्धारक:

नैसर्गिक घटक-

कच्च्या मालाची उपलब्धता- शुद्ध (सोने, चांदी इ.) आणि एकूण कच्चा माल (कोळसा, ऊस इ.) विद्युत संसाधने नैसर्गिक आणि हवामान
आर्थिक घटक- श्रमाची उपलब्धता वाहतूक आणि दळणवळणाचे साधन आर्थिक सुविधा बाजारपेठेची जवळीक जागा आणि इतर सेवांची उपलब्धता
राजकीय घटक- सरकारी संरक्षण आणि प्रोत्साहन स्थान आणि सुरक्षा
इतर घटक- वैयक्तिक घटक धार्मिक घटक
वेबरचा सिद्धान्त:
वैशिष्ट्ये विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्राकडे उद्योगांचा ओढा वजावटीचा दृष्टिकोन प्राथमिक घटक-प्रादेशिक घटक (जमीन, यंत्रे, साहित्य, वीज, इंधन, श्रम, वाहतूक शुल्क आणि भांडवलावरील व्याज) दुय्यम घटक-एकत्रीकरण आणि विघटनशील घटक (जसे की वायू, पाणी इ. आणि जमिनीची मूल्ये आणि कर. एकत्रीकरण घटकांचे ओढणे हे उत्पादन आणि स्थानीय वजनाचे निर्देशांक आहेत. वेबरच्या मते, कमी कार्यक्षम आणि कमी कार्यक्षमतेने एकत्रीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते. लोकेशनमध्ये विभाजन करा- उद्योगाचे एकापेक्षा अधिक स्थान असू शकते लोकेशनल कपलिंग- एका विशिष्ट ठिकाणी विविध प्रकारच्या औद्योगिक युनिट्सचे केंद्रीकरण करणे. (उपउत्पादने)
प्राथमिक आणि दुय्यम घटक:
वाहतूक खर्च- वजन आणि वाहतुकीचे अंतर सर्वव्यापी कच्चा माल- माती, पाणी, विटा, वाळू, दगड इ. स्थानिक भौतिक-कोळसा, खनिजे इ. भौतिक निर्देशांक- एमआय उच्च, कच्च्या मालाच्या केंद्रांकडे जाण्याची प्रवृत्ती जास्त असेल; एमआय कमी आहे, उद्योगांचे स्थानिकीकरण बाजारपेठेच्या दिशेने असेल. विविध ठिकाणी श्रम खर्च असमान आहे
वेबरच्या सिद्धान्तावर टीका: वजावट पद्धतींवर आधारित स्थानिकीकरणाच्या इतर घटकांना महत्त्व नाही वाहतुकीचे अपूर्ण विश्लेषण कच्च्या मालाचे सदोष वर्गीकरण तांत्रिक विश्लेषण
सार्जंट फ्लोरेन्सचा सिद्धान्त: वैशिष्ट्ये शोधक दृष्टिकोन लोकसंख्येचे व्यावसायिक वितरण उद्योगाचे स्थान ठरवते विशिष्ट क्षेत्रातील उद्योगाच्या एकाग्रतेचा निर्देशांक उद्योगाचे स्थान ठरवण्यासाठी दोन गुणोत्तर महत्त्वाचे आहेत- उद्योगातील कामगारांची टक्केवारी विचाराधीन देशातील सर्व कामगारांची टक्केवारी.
लोकेशन फॅक्टर इंडेक्स = उद्योगातील % कामगार / देशातील % कामगार जर निर्देशांक मूल्य ऐक्याइतकेच असेल किंवा एक असेल तर याचा अर्थ देशात उद्योग समान वितरित केला जातो. जर निर्देशांक मूल्य ऐक्यापेक्षा जास्त असेल तर असे म्हणता येईल की या क्षेत्राचा त्या उद्योगाचा उच्च हिस्सा आहे आणि जर निर्देशांक एकापेक्षा कमी असेल तर त्या क्षेत्राचा त्या उद्योगाचा कमी वाटा आहे.
फ्लोरेन्सच्या सिद्धान्तावर टीका: स्थिती-कोची चौकशी स्थानिकीकरण फक्त श्रमावर आधारित आहे आर्थिक क्षेत्राऐवजी राजकीय प्रदेश मानला जातो अंशतः स्पष्टीकरण
उद्योगांचा प्रसार:

अर्थ- काही उद्योगांमध्ये केंद्रीकरणाला प्रोत्साहन देणारे अनेक दीर्घकालीन घटक इतरांमध्ये विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहन देतात. अशा प्रकारे प्रामुख्याने कच्च्या मालाकडे जाणारे उद्योग मालाचे स्रोत विखुरले गेले तर ते विखुरले जातील.

व्याख्या: उपभोगाच्या क्षेत्रात वनस्पतींच्या स्थानाकडे कल म्हणून विसर्जनाची व्याख्या करण्यात आली आहे. घटकांची संख्या. असाच एक घटक म्हणजे पूर्णपणे एकात्मिक उत्पादन प्रक्रियांची वाढ जे विविध प्रकारचे संपलेले किंवा जवळजवळ संपलेले उत्पादन करते.

विशेषतः सजीवांच्या प्रसाराची प्रक्रिया किंवा परिणाम हा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पसरण्याची प्रक्रिया किंवा परिणाम आहे.

कृषी, मासेमारी उद्योग, लाकूड उद्योग, उत्पादन. उत्पादन उद्योग या प्रक्रियेसाठी कमी तंत्रज्ञान आणि कमी श्रम कौशल्य, सेवा उद्योगांपर्यंत विविध प्रकारच्या वस्तूंच्या उत्पादनात तडजोड करतो.

उद्योगांच्या प्रसाराच्या समस्या

a. असंतुलित औद्योगिक विकास
b. प्रादेशिकवाद
c. औद्योगिक प्रदूषण
d. सोपे लक्ष्य
e. विकास क्षमतेचा कमी वापर

धोरण:

१९७७ च्या औद्योगिक धोरण निवेदनात विकेंद्रीकरण आणि लघु, लघु आणि कुटीर उद्योगांच्या भूमिकेवर भर देण्यात आला.

भारत सरकारने प्रत्येक 'नो इंडस्ट्री डिस्ट्रिक्ट'मध्ये दोन ग्रोथ सेंटर्स स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आणि ती ओळखण्याच्या उद्देशाने औद्योगिक विसर्जनाबाबतएनसीडीबीएच्या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे ग्रोथ सेंटरच्या निकषांचे पालन करण्यात आले. साधारणपणे 6 कोटी रुपयांपर्यंत असू शकते.

प्रादेशिक असमतोल:

प्रादेशिक असमतोल म्हणजे देशाच्या विविध क्षेत्रांतील आर्थिक विकास आणि विकासाच्या पातळीतील फरक. भारतातील औद्योगिक विकास महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात आणि तामिळनाडू सारख्या मोजक्या राज्यांमध्ये केंद्रित राहिला आहे. तर इतर राज्ये बिहार, ओडिशा आणि मध्य प्रदेश सारख्या राज्यांच्या तुलनेत खूपच मागे आहेत.

प्रादेशिक असमतोलाची कारणे:-

1 पीसीआयमधील विषमता
2 गरिबीची घटना
3 मानवी विकासातील विषमता
4 औद्योगिक विकासातील विषमता

TYBA SEM VI IND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

5 कृषी वाढीतील विषमता
6 शहरी/ग्रामीण लोकसंख्येचे गुणोत्तर
7 विजेची दरडोई उपलब्धता

प्रादेशिक नियोजन धोरण :

a. कमी विकसित क्षेत्राकडे अधिक लक्ष
b. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील तरतुदी-
c. कृषी उत्पादन वाढवणे
d. रोजगार आणि उत्पन्नात वाढ
e. ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण, पाणी पुरवठा, स्वच्छता आणि आरोग्य सेवा यांसारख्या सामाजिक सेवांचा विकास
f. वाहतूक, दळणवळण आणि वीज पुरवठ्याचा विकास
g. लोकांचे जीवनमान उंचावणे

स्मॉल फार्मर्स डेव्हलपमेंट एजन्सी (एसएफडीए), अल्पभूधारक शेतकरी आणि कृषी मजूर विकास एजन्सी (एमएफएल), दुष्काळग्रस्त क्षेत्र कार्यक्रम (डीपीएपी), ग्रामीण रोजगारासाठी क्रॅश स्कीम (सीएसआरई) इ.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेनुसार, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (आयआरडीपी), राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (एनआरपी)

मागास भागातील सिंचन आणि वीज पुरवठा, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक आणि दळणवळण इत्यादी सुधारणा करून प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी आणखी पाच वर्षांच्या योजनांनी पावले उचलली.

विभाग 3: औद्योगिक उत्पादकता आणि औद्योगिक आजार

औद्योगिक उत्पादकता :

अर्थ – घटकाची उत्पादकता ही चांगली किंवा सेवा निर्माण करण्याची क्षमता आहे. हा इनपुट आणि आउटपुट यांच्यातील कार्यक्षम संबंध आहे.

उत्पादकतेवर परिणाम करणारे घटक–

a. तांत्रिक घटक
b. व्यवस्थापकीय घटक
c. आर्थिक घटक
d. नैसर्गिक घटक
e. सामाजिक घटक
f. सरकारी धोरणे

श्रमाची उत्पादकता- हे उत्पादनाचे गुणोत्तर आहे आणि दिलेल्या कालावधीत काम केलेल्या मनुष्यबळाची संख्या.

भांडवलाची उत्पादकता - हे उत्पादनाचे गुणोत्तर आहे आणि व्यवसायात गुंतवणूक केलेल्या भांडवलाचे गुणोत्तर आहे.

जमिनीची उत्पादकता - वापरलेल्या जमिनीच्या एकूण उत्पादनाचे गुणोत्तर आहे.

मोजण्यात अडचणी .

a. आउटपुटचे मोजमाप
b. इनपुटचे मोजमाप
c. घटक उत्पादकता
d. सेवा संस्था
e. बदलती परिस्थिती

उत्पादकता सुधारण्यासाठी उपाय -

a. दर्जेदार वर्तुळे
b. प्रेरणादायी घटक
c. ऑपरेशन्स संशोधन
d. प्रशिक्षण
e. नोकरी विस्तार
f. गुणवत्ता नियंत्रण

औद्योगिक आजार -

औद्योगिक आजाराची कारणे

बाह्य कारणे -

a. वीजपुरवठा खंडित
b. इनपुट्सचा चुकीचा पुरवठा
c. मागणी आणि क्रेडिट प्रतिबंध
d. सरकारी धोरण

अंतर्गत कारणे

a. नियोजन आणि बांधकाम ◌ाच्या टप्प्यातील दोष
b. सदोष वनस्पती आणि यंत्रसामग्री
c. आर्थिक समस्या
d. उद्योजक समस्या
e. उद्योजक अकार्यक्षमता

TYBA SEM V IND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

f. व्यवस्थापन समस्या
g. श्रम समस्या

औद्योगिक आजाराचे परिणाम

a. रोजगाराच्या संधींना मागे टाकले
b. औद्योगिक अशांततेची भीती
c. संसाधनांचे अपव्यय
d. संबंधित युनिट्सवर विपरीत परिणाम
e. गुंतवणूकदार आणि उद्योजकांवर विपरीत परिणाम
f. बँका आणि वित्तीय संस्थांचे नुकसान
g. सरकारला महसुलाचे नुकसान

औद्योगिक आजार दूर करण्यासाठी उपाययोजना

बँकांनी उचललेली पावले –

व्यावसायिक बँकांनी अनेक औद्योगिक युनिट्सना सवलती दिल्या आहेत, जसे की अतिरिक्त भांडवल देणे, कमी व्याजदराने व्याजदराने वसुली करणे, क्लिअरिंग हाऊस म्हणून काम करण्यासाठी आरबीआयमध्ये औद्योगिक उपक्रम कक्ष स्थापन करणे इत्यादी सवलती दिल्या आहेत.

सरकारचा धोरणात्मक आराखडा

प्रशासकीय मंत्रालयांनी औद्योगिक क्षेत्रातील आजारपणाच्या संदर्भात प्रतिबंध आणि दुरुस्ती ची विशिष्ट जबाबदारी दिली आहे.

सरकारकडून सवलती

कोणताही हस्तक्षेप न करता आजारी युनिट्सच्या पुनरुज्जीवनासाठी काही सवलती देण्यात आल्या. १९७७ मध्ये आयकर कायद्यात सुधारणा करण्यात आली, ज्यामुळे आजारी युनिट्सना कर लाभ मिळाला.

आजार लवकर शोधण्यासाठी पावले

जेणेकरून आरबीआय आजारी युनिट्ससाठी दुरुस्तीच्या उपाययोजनांचा सल्ला देऊ शकेल.

इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया

आयआरसीआयच्या मदतीने सरकारने आजारी युनिट्सना आर्थिक मदत, व्यवस्थापकीय सहाय्य, तांत्रिक सहाय्य, एकत्रीकरणासाठी पावले, युनिट्सचे विलीनीकरण आणि आवश्यक सल्लागार सेवा देण्यात आल्या आहेत.

औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्बांधणीसाठी बोर्ड

बोर्डाने आजारी युनिट्ससाठी प्रतिबंधात्मक आणि दुरुस्तीचे उपाय निश्चित केले

TYBA SEM-V IND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

तर्कशुद्धता –

संकल्पना – कमीत कमी प्रयत्न किंवा इनपुट्सच्या खर्चासह जास्तीत जास्त उत्पादन मिळवणे

नॅशनल बोर्ड फॉर इकॉनॉमिक अॅण्ड एफिशियन्सी ने त्याची व्याख्या अशी केली आहे, "हा तंत्रांच्या सर्व साधनांचा रोजगार आहे आणि संपूर्ण उद्योगाला उंचावण्यास आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी, त्याचा खर्च कमी करण्यासाठी आणि त्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी योजना मागवल्या जातात.

आयएलओची व्याख्या – नियोजनबद्ध तर्कावर आधारित सवयीच्या, जुन्या पद्धतींची जागा घेणारी उपक्रम, प्रशासकीय किंवा इतर सेवा, सार्वजनिक किंवा खाजगी कोणतीही सुधारणा आहे.

तर्कशुद्धतेची उद्दिष्टे

a. उत्पादन वाढवण्यासाठी आणि उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी
b. सवयीच्या जुन्या पद्धती बदलण्यासाठी
c. टाकाऊ साहित्य आणि श्रम टाळण्यासाठी
d. विद्यमान साधनांचा सर्वोत्तम वापर करण्यासाठी
e. श्रमाची परिस्थिती उंचावण्यासाठी

तर्कशुद्धतेचे महत्त्व

a. श्रमाची कमाल कार्यक्षमता
b. कच्च्या मालाचा अपव्यय टाळा
c. मालाचे वितरण सोपे करा
d. अनावश्यक खर्च टाळा

तर्कशुद्धतेचे गुण:

a. कार्यक्षम उत्पादन
b. उत्पादन खर्च कमी करतो
c. किंमती कमी करतो
d. मागणी उत्तेजित करते
e. औद्योगिक उत्पादनासाठी बाजारपेठ वाढवते
f. श्रमाची उत्पादकता वाढवते

तर्कशुद्धतेचे दोष :

a. तर्कशुद्धीकरणावर जास्त खर्च केल्यामुळे मालकांचा विरोध
b. पुरेशा भांडवल आणि व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव
c. रोजगाराच्या संधी कमी करणे
d. मानवी घटकाचे नुकसान

TYBA SEM-VIII & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

युनिट-4 विभाग 4: भारतातील औद्योगिक विकास

I. नवे औद्योगिक धोरण, १९९१;
II. गुंतवणूक धोरण;
III. एफआयपीबी सुधारणा -2011
IV. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका
V. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास कायदा, 2006
VI. राष्ट्रीय उत्पादन धोरण
VII. भारताच्या औद्योगिक वाढीतील अलीकडील ट्रेंड्स
VIII. भारतीय अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक धोरण, 2012 - गुण आणि गुण,
IX. औद्योगिक प्रसारातील मुद्दे
X. पर्यावरण संवर्धन; प्रदूषण नियंत्रण धोरणे

नवे औद्योगिक धोरण, १९९१;

उत्तर: उदारीकरणाच्या अनुषंगाने जीओआयने १९९१ मध्ये एनआयपीची घोषणा केली. उपक्रमांची मुख्य क्षेत्रे खालीलप्रमाणे होती.

कोळसा आणि लिग्नाइट, पेट्रोलियम, अल्कोहोल, साखर, सिगारेट, ॲस्बेस्टॉस, प्लायवूड, प्राण्यांची चरबी, चामडे, मोटार कार, कागद, एरोस्केप, औद्योगिक स्फोटके, औषधे वगळता औद्योगिक परवाना रद्द करण्यात आला.

सार्वजनिक क्षेत्राचे धोरण-

अणुऊर्जा आणि रेल्वे असे दोन उद्योग वगळता इतर सर्व उद्योग खासगी क्षेत्रासाठी खुले करण्यात आले.

एमआरटीपी कायदा- एमआरटीपीची मर्यादा (१०० कोटी रुपये) जाते.

विदेशी गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान- विदेशी गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाला विनामूल्य प्रवेश. जवळजवळ सर्व उपक्रमांमध्ये थेट परकीय गुंतवणुकीला परवानगी आहे

एनआयपीचे मूल्यांकन (जे सी सँडेसारा) -

a. प्रकल्प खर्च कमी केला जातो

b. उपलब्धता किंवा अधिक संसाधने

c. वाटप कार्यक्षमता वाढवणे

d. अधिक स्वायत्तता

ई. स्पर्धा आणि कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन

एनआयपीची टीका .

TYBA SEM-VI ND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

a. औद्योगिक विकासात चढउतार आणि चढउतार
b. उत्पादन संरचनेतील विकृती
c. परकीय स्पर्धेपासून धोका
d. व्यावसायिक वसाहतीचे धोके
e. विदेशी गुंतवणुकीवर चुकीचा विश्वास
f. भ्रष्ट प्रथा चालू ठेवणे

खासगीकरण आणि गुंतवणुकीसाठी तर्क

a. कार्यक्षमता आणि कार्यक्षमतेत सुधारणा
b. जबाबदारी निश्चित करणे सोपे आहे
c. बाजारपेठेची शिस्त
d. राजकीय हस्तक्षेप नाही
e. निर्णय प्रक्रियेत विलंब
f. अधिक चांगल्या सेवा

उपाययोजना :

A. एनआयपी १९९१
B. नवरत्न (आयओसी, आयपीसीएल, ओएनजीसी, बीपीसीएल, एचपीसीएल, एनटीपीसी, सेल, व्हीएसएनएल आणि भेल) आणि मिनीरत्न (97 पीएसयू)
C. गुंतवणुकीच्या पद्धती- आयपीओ, सार्वजनिक ऑफर, विक्रीसाठी ऑफर, स्ट्रॅटेजिक सेल, इन्स्टिट्यूशनल प्लेसमेंट प्रोग्राम

गुंतवणुकीवर टीका-

a. मालमत्तेचे कमी मूल्यांकन
b. वित्तीय तूट भरून काढण्यासाठी गुंतवणुकीतून पैशाचा वापर करण्यात आला
c. बेरोजगारी
d. खाजगी मक्तेदारी
e. व्यापक भ्रष्टाचार

विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ :

A. एनआयपी १९९१ च्या एफडीआय जाहिरात धोरणाचा एक भाग म्हणून एफआयपीबीची स्थापना करण्यात आली. २००३ पासून एफआयपीबी अर्थ मंत्रालयात आर्थिक व्यवहार विभागाच्या अंतर्गत होते.
B. विदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे, परदेशी गुंतवणूकदारांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करणे आणि सरकारच्या थेट परकीय गुंतवणुकीच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रक्रिया निर्माण करणे यांचा समावेश होता.

TYBA SEM V AND & TYB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

C. थेट परकीय गुंतवणुकीच्या प्रस्तावांना स्वयंचलित मार्गाने भारतात प्रवेश करण्याची परवानगी नव्हती आणि त्यासाठी सरकारची मंजुरी आवश्यक होती.
D. एफआयपीबीने विदेशी गुंतवणुकीवर निर्बंध असलेल्या क्षेत्रांसाठी थेट परकीय गुंतवणुकीच्या प्रस्तावांची तपासणी केली. थेट परकीय गुंतवणुकीच्या धोरणाच्या अंमलबजावणीत या संस्थेने महत्त्वाची भूमिका बजावली.
E. जून २०१७ मध्ये एफआयपीबी रद्द करण्यात आला. परकीय गुंतवणुकीचा ओघ कमी करणे हा याचा उद्देश होता.

बहुराष्ट्रीय कंपन्याआणि त्यांची भूमिका :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-

1 थेट रोजगार
2 अप्रत्यक्ष रोजगार
3 एफडीआय
4 तंत्रज्ञान
5 उच्च उत्पन्न
6 विदेशी नेटवर्किंग
7 परदेशी बाजारपेठेत अधिक प्रवेश
8 कौशल्यांचा विकास
9 बाह्यता
10 स्पर्धात्मकता
11 औद्योगिकीकरण
12 अधिक संपर्क
13 उच्च उत्पादकता
14 संपत्ती निर्मिती
15 महसूल निर्मिती

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे तोटे:

1 एकाधिकारशाही शक्ती
2 मर्यादित कौशल्य विकास
3 परकीय चलनात परत पाठवलेला नफा
4 पर्यावरणाची हानी
5 महसुलाचे नुकसान
6 शोषण
7 भांडवल-सखोल तंत्राचा वापर

एमएसएमईची भूमिका (सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग) :

a. जीडीपीमध्ये योगदान

TYBA SEM VI ND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE

b. रोजगार निर्मिती
c. निर्यातीत योगदान
d. भांडवल आणि उद्योजक कौशल्यांचे एकत्रीकरण
e. उत्पन्न आणि संपत्तीचे समन्यायी वितरण
f. उद्योगांचे प्रादेशिक विसर्जन
g. मोठ्या उद्योगांना पाठिंबा
h. कृषी क्षेत्राला पाठिंबा

सरकारी धोरणे आणि उपाययोजना

लघु आणि कृषी आणि ग्रामीण उद्योग मंत्रालय

स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (सिडबी)

एमएसएमई कायदा, 2006- वैशिष्ट्ये :

a. सरकारी खरेदीला एमएसई क्षेत्रातील उत्पादने आणि सेवांना प्राधान्य दिले जाते
b. सूक्ष्म आणि मध्यम उद्योगांना विलंबित पेमेंट रोखण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी मजबूत करते
c. क्षेत्राच्या संवर्धन आणि विकासासाठी विशिष्ट निधीची स्थापना करणे
d. एमएसई उद्योगांसाठी सल्लामसलत संस्था
e. **अलीकडील सरकारी उपाय**– क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (सीडीपी), क्रेडिट गॅरंटी ट्रस्ट फंड, पारंपरिक उद्योगांच्या पुनरुत्थानासाठी निधी, उद्योजकतेला गती देण्यासाठी नावीन्यपूर्ण आणि ग्रामीण उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्याची योजना (आकांक्षा) स्थापन करण्यात आली. उद्योग आधार निवेदन इ.

एनएमपी, 2011 ची उद्दिष्टे :

a. एमएफजी क्षेत्राचा 12-14% विकास दर
b. 2022 पर्यंत एमएफजी क्षेत्राच्या शेअरमध्ये 16% वरून 25% वाढ
c. 2022 पर्यंत 100 दशलक्ष रोजगार निर्माण करा
d. ग्रामीण स्थलांतरित आणि शहरी गरिबांसाठी योग्य कौशल्ये निर्माण करणे
e. एमएफजीमध्ये देशांतर्गत मूल्यवर्धन आणि तांत्रिक खोली वाढवा.
f. जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवा

TYBA SEM-VI S LAB ECO NOTE SHETH NKTT COLLEGE THANE

TYBA SEM-V IND & LAB ECO NOTES SHETH NKTT COLLEGE THANE